

วิธีการนำเสนอเนื้อหาธรรมบทในพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-4

Method of Presenting Dhammapada Content in the 1st - 4th Dhammapadaṭṭhakathā Translation Books

พระมหาสิทธิทัตสัน สนเทียนวัต¹, เปรมวิทย์ วิวัฒน์เศรษฐ์²

Phramaha Sittitatt Sontienwat¹, Premvit Vivattanaseth²

หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยพะเยา

Master of Arts Program in Thai, School of Liberal Arts, University of Phayao

Corresponding Author, E-mail: sitthitass113953@gmail.com

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิธีการนำเสนอเนื้อหาธรรมบทในการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าในหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-4 โดยใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย คือ แบบบันทึกข้อมูลเพื่อใช้ในการสำรวจเอกสารหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปล วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการตรวจความถูกต้องครบถ้วนของเนื้อหาแล้วจัดเข้าเป็นระบบ จากนั้น จึงสรุปผลและนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์

ผลการศึกษา พบว่า หนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-4 ประกอบด้วยธรรมบทและนิทานธรรมบททั้งหมด 94 เรื่อง ซึ่งมีความสั้นและความยาวแตกต่างกัน คือ ธรรมบทที่สั้นที่สุดมีความยาว 2 หน้า ส่วนธรรมบทที่ยาวมากที่สุดมีความยาว 96 หน้า สำหรับวิธีการนำเสนอธรรมบทในการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าในหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-4 ประกอบด้วย 4 ขั้นตอน ได้แก่ 1) เหตุแสดงธรรมเทศนา 2) ยกนิทานมาสาธก 3) สรุปเป็นพระคาถาและอธิบายความ 4) จบท้ายด้วยอานิสงส์การฟังธรรม องค์ความรู้จากการวิจัย คือ 1) ด้านรูปแบบการเขียนวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา 2) ด้านลักษณะการตีความคำสอน และ 3) ด้านวรรณศิลป์

คำสำคัญ: ธรรมบท; นิทานธรรมบท; พระธัมมปทัฏฐกถาแปล

Abstract

The objective of this research is to study the method of presenting the Dhammapada content in the Buddha's sermon from the 1st – 4th Dhammapadaṭṭhakathā translation books. This study is a qualitative research. The research tool is a case report form (CRF) to survey the Dhammapadaṭṭhakathā translation books. The data analysis is conducted by checking the correctness and completeness of the content and then systematizing and presenting the results of the analysis by descriptive approach.

The findings are as follows: 1) the 1st – 4th Dhammapadaṭṭhakathā translation books consist of the 94 Dhammapadas and Dhammapada story tellings. These are different in length. The shortest story is two pages long and the longest story is ninety-six pages. The method of presenting Dhammapada content in the Buddha's sermon from the 1st – 4th Dhammapadaṭṭhakathā translation books consist of four steps: 1) cause for Dhamma presenting; 2) Dhammapada story telling; 3) summarizing as a phrakāthā and further explained; 4) ending with the virtue of listening to the Dhamma. The new body of knowledge indicates that 1) writing form of the Buddhist literature; 2) the teaching interpretation; and 3) literature.

Keywords: Dhammapada; Dhammapada Story Telling;
Dhammapadaṭṭhakathā Translation Books

บทนำ

ตั้งแต่สมัยโบราณสืบมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ การศึกษาของพระภิกษุสามเณรที่สำคัญ ได้แก่ การศึกษาพระปริยัติธรรม ซึ่งวิธีการสอนและการสอบตามประเพณีดั้งเดิม คือ การแปลด้วยปากเปล่า พระภิกษุสามเณรผู้สอบพระปริยัติธรรมผ่านจะได้รับการแต่งตั้งเป็นเปรียญ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเรียกว่า บาเรียน โดยจัดแบ่งเป็นชั้น 1 เรียกว่า บาเรียนเอก ชั้น 2 เรียกว่า บาเรียนโท ชั้น 3 เรียกว่า บาเรียนตรี ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขหลักสูตรที่ใช้สำหรับสอนและสอบพระปริยัติธรรมใหม่ โดยจัดลำดับชั้น

บาเรียนเป็นประโยค ผู้สอบได้ตั้งแต่ 3 ประโยคขึ้นไป จึงเรียกว่า บาเรียน และเรียกตามลำดับชั้นว่า บาเรียน 3 ประโยค ตามลำดับขึ้นไปจนถึง 9 ประโยค (พระธรรมปัญญาภรณ์ และพระมหาทองดี ปญญาวชิโร, 2548: 66) การสอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลีคงใช้วิธีการสอบแบบเก่า โดยวิธีแปลด้วยปากเปล่าเรื่อยมาจนถึงปี พ.ศ. 2455 จึงมีการเปลี่ยนแปลงมาสอบด้วยวิธีเขียนในบางประโยค กล่าวคือ กำหนดให้สอบความรู้บาลี 1 ประโยค และประโยค 2 ด้วยวิธีเขียน ส่วนการสอบความรู้บาลีตั้งแต่ประโยค 3 ขึ้นไป คงสอบแปลด้วยปากตามแบบเดิมจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2459 จึงยกเลิกการสอบความรู้ด้วยวิธีแปลด้วยปากเปล่านั้นมาใช้สอบด้วยวิธีเขียนแทนทุกประโยค ส่วนการสอบความรู้บาลีกำหนดให้สอบทุกปี ปีละ 1 ครั้ง ซึ่งได้เริ่มสอบมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436 เป็นต้นมา ต่อมาปี พ.ศ. 2461 จึงกำหนดว่า ผู้ที่จะเข้าสอบบาลีประโยค 3 ต้องสอบความรู้ภาษาไทยด้วย โดยให้เขียนตามคำบอกให้ถูกต้อง รู้จักรวรรคตอนและย่อหน้า ส่วนมากข้อสอบจะอ่านจากเทศนา พงศาวดาร ตำนาน ประกาศจดหมายเหตุ คำตัดสิน อธิกรณ์ เป็นต้น เมื่อสอบภาษาไทยได้ก็จะให้สอบบาลีต่อ แต่ถ้าสอบบาลีตก จะสอบใหม่ก็ต้องสอบภาษาไทยอีกเช่นกัน (พระธรรมปัญญาภรณ์ และพระมหาทองดี ปญญาวชิโร, 2548: 63)

หลักสูตร (ตำราเรียน) พระปริยัติธรรม แผนกบาลี ประกอบด้วยคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา ภาค 1-8 คัมภีร์มิ่งคัลลิตถปิณี ภาค 1-2 คัมภีร์สมันตปาสาทิกา ภาค 1-3 คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค ภาค 1-3 และคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวิณี ซึ่งมีเนื้อหามาจากพระไตรปิฎก อันเป็นแหล่งประมวลคำสอนของพระพุทธเจ้า ดังนั้น การปรับปรุงเนื้อหาของหลักสูตรจะเป็นการไม่สมควรยิ่ง เนื่องจากการกระทำดังกล่าวอาจเป็นการบิดเบือนหรือกล่าวต่อพระพุทธพจน์และก่อให้เกิดสัทธรรมปฏิรูปได้ง่าย ดังนั้น คำสอนของพระพุทธเจ้าที่ได้จารึกไว้ในพระไตรปิฎก ไม่ว่าจะผ่านมานานเท่าไรหรือจะดำเนินการต่อเนื่องไปอีกกี่ปี ก็จะต้องเป็นจริงและเป็นอยู่อย่างนี้ตลอดไป (พระธรรมปัญญาภรณ์ และพระมหาทองดี ปญญาวชิโร, 2548: 120-121)

ด้วยเหตุนี้ ผู้เรียนบาลีจึงต้องจดจำคำสอนของพระพุทธองค์ให้ถูกต้อง ตามแบบแผนเดิม มิให้คลาดเคลื่อนไปตามยุคสมัย คัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถาหรือที่นักเรียนบาลีเรียกว่า ธรรมบท อันหมายถึง ‘บทแห่งธรรม’ เป็นธรรมภาษิตสั้น ๆ ในพระไตรปิฎกมีเฉพาะคาถาอย่างเดียวประมาณ 300 คาถา เดิมที่ไม่มีนิทานประกอบ ภายหลังเมื่อประมาณปี พ.ศ. 900 พระพุทธโฆษาจารย์ซึ่งเป็นพระเถระชาวอินเดียได้แต่งนิทานเพิ่มเติมเข้ามา โดยประยุกต์เรื่องราวที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้แก่บุคคล ต่างเวลาต่างสถานที่ เช่น พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องนั้นไว้แก่ใคร ที่ไหน เรื่องราวเป็นอย่างไร พระ

สาวกก็จะจำสืบทอดกันมาด้วยวิธีมุขปาฐะ (ปากเปล่า) นอกจากนั้น คัมภีร์ธัมมปัทฏฐกา ภายใต้งดเป็นตำราเรียนสำคัญคัมภีร์หนึ่งสำหรับชั้นประโยค 1-2 และชั้นประโยค ป.ธ. 3 โดยแยกออกเป็น 2 กลุ่ม คือ คัมภีร์ธัมมปัทฏฐกา ภาค 1-4 ใช้สำหรับชั้นประโยค 1-2 ส่วนคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกา ภาค 5-8 ใช้สำหรับชั้นประโยค ป.ธ. 3 การศึกษาพระปริยัติธรรมจำเป็นต้องมีเครื่องประกอบหลักสูตรครบบริบูรณ์เพื่อให้ผู้เรียนได้ศึกษาอย่างสะดวกชัดเจน ดังนั้น กองตำราแห่งมหาจุฬาราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้จัดพิมพ์หนังสือพระธัมมปัทฏฐกาแปล ภาค 1-8 ขึ้น โดยได้มอบให้พระมหาอนุสิสโส เป็นผู้ดำเนินการแปลร่วมกับกรรมการกองตำราและผู้ที่เป็นเปรียญคนอื่น เพื่อให้การแปลอย่างเป็นระบบระเบียบเดียวกันตั้งแต่ปี พ.ศ. 2480 (พระธรรมปัญญาภรณ์ และพระมหาทองดี ปญญาวิโร, 2548: คำนำ)

ผู้ศึกษาในฐานะครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีเป็นเวลานานกว่า 20 ปี ได้เล็งเห็นความสำคัญและคุณค่าของหนังสือพระธัมมปัทฏฐกา ทั้งนี้ เพื่อช่วยให้ผู้เรียนภาษาบาลีเรียนรู้ได้สะดวกรวดเร็วและง่ายขึ้น อันทำให้ผู้เรียนมีกำลังใจในการเรียนรู้เพิ่มขึ้น ด้วยเหตุนี้ จึงสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์หนังสือพระธัมมปัทฏฐกาแปล ภาค 1-4 จำนวนทั้งหมด 4 เล่มที่ใช้ประกอบในการศึกษาภาษาบาลีสำหรับชั้นประโยค 1-2 ในวิชาแปลมคธเป็นไทยและประโยค ป.ธ. 4-5 ในวิชาแปลไทยเป็นมคธ

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาวิธีการนำเสนอเนื้อหาธรรมบทในการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าในหนังสือพระธัมมปัทฏฐกาแปล ภาค 1-4

ระเบียบวิธีวิจัย

1. ขอบเขตการวิจัย การวิจัยนี้เป็นเชิงคุณภาพ โดยการสำรวจจากเอกสารหนังสือพระธัมมปัทฏฐกาแปล ภาค 1-4 โดยกำหนดขอบเขตการวิจัย ดังนี้ 1. ขอบเขตด้านข้อมูล แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ หนังสือพระธัมมปัทฏฐกาแปล ภาค 1-4 ซึ่งมีคณะกรรมการแผนกตำรามหาจุฬาราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ ตรวจชำระจำนวนทั้งหมด 4 เล่ม ประกอบด้วยพระธัมมปัทฏฐกาแปล ภาค 1 พระธัมมปัทฏฐกาแปล ภาค 2 พระธัมมปัทฏฐกาแปล ภาค 3 พระธัมมปัทฏฐกาแปล ภาค 4 2. ขอบเขตด้านเนื้อหา เนื้อหาที่ทำการศึกษา ได้แก่ 2.1 โครงสร้างของการนำเสนอเนื้อหาธรรมบทในการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในหนังสือพระธัมมปัทฏฐกาแปล ภาค 1-4 2.2 พระคาถาในการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในหนังสือพระธัมมปัทฏฐกาแปล ภาค 1-4 3. ขอบเขตด้าน

เวลา เวลาที่ใช้ในการศึกษาวิจัยตั้งแต่วันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2563 ถึงวันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2563

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย เครื่องมือประกอบด้วยแบบบันทึกข้อมูล ซึ่งผู้ศึกษาได้ประยุกต์จากการทบทวนเอกสารและการวิจัยที่เกี่ยวข้องแล้วนำมาสร้างแบบบันทึกข้อมูลให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์การวิจัย แบบบันทึกข้อมูลแบ่งเป็น 2 ชุด ได้แก่

1. แบบบันทึกข้อมูลโครงสร้างของการนำเสนอเนื้อหาธรรมบทในการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าจากหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-4
2. แบบบันทึกข้อมูลพระคาถาในการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าจากหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-4

สำหรับการตรวจสอบคุณภาพเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ผู้ศึกษาได้จัดพิมพ์เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยทั้ง 2 ชุด แล้วนำเสนอต่ออาจารย์ที่ปรึกษาการศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง เพื่อพิจารณาให้ความเห็นตลอดจนข้อเสนอแนะและการปรับปรุงแก้ไข เมื่อปรับปรุงแก้ไขแบบบันทึกข้อมูลตามข้อเสนอแนะแล้วจึงนำไปใช้เก็บรวบรวมข้อมูลต่อไป

3. การเก็บรวบรวมข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล ผู้ศึกษาสำรวจข้อมูลที่ต้องการจากหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-4 พร้อมบันทึกข้อมูลลงในแบบบันทึกข้อมูลตามรายละเอียดที่กำหนดไว้ในแบบบันทึกข้อมูลทั้ง 2 ชุด ส่วนการวิเคราะห์ข้อมูลผู้ศึกษานำแบบบันทึกข้อมูลทั้งหมดมาตรวจสอบความถูกต้องครบสมบูรณ์ของเนื้อหาแล้วจัดเข้าเป็นระบบโดยแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ 1 แบบบันทึกข้อมูลโครงสร้างของการนำเสนอเนื้อหาธรรมบทในการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-4 กลุ่มที่ 2 แบบบันทึกข้อมูลพระคาถาในการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-4 แล้วจึงวิเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยสรุปผลและนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis)

ผลการวิจัย

1. ผลการศึกษาวិธีการนำเสนอเนื้อหาธรรมบทในการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าในหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-4 พบว่า หนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-4 มีธรรมบทอันประกอบด้วยนิทานทั้งหมด 94 เรื่อง เนื้อหา

ของธรรมบทแต่ละเรื่องมีความสั้นและยาวแตกต่างกันไป ธรรมบทที่สั้นที่สุดมีความยาว 2 หน้า ส่วนธรรมบทที่มีความยาวมากที่สุดจำนวน 96 หน้า ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ลำดับ ที่	ความยาว หน้า	จำนวน เรื่อง	ลำดับ ที่	ความยาว หน้า	จำนวน เรื่อง
1	2	5	15	16	1
2	3	16	16	17	1
3	4	6	17	18	1
4	5	14	18	20	1
5	6	9	19	22	1
6	7	6	20	23	1
7	8	5	21	24	2
8	9	2	22	25	1
9	10	5	23	26	1
10	11	1	24	32	1
11	12	2	25	33	1
12	13	2	26	40	1
13	14	2	27	45	1
14	15	4	28	96	1

ตาราง 1 จำนวนเรื่องและความยาวพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-4

จากตารางสรุปได้ว่า ความยาวหน้าของพระธัมมปทัฏฐกถาแปลแต่ละเรื่องมีความยาวเท่ากันบ้าง ไม่เท่ากันบ้าง เมื่อแยกตามลักษณะความยาวหน้าสามารถเรียงได้ 28 ลำดับ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. ธรรมบทที่มีความยาว 2 หน้า มี 5 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องพระอุทายิเถระ 2) เรื่องภิกษุชาวเมืองปาฐา 3) เรื่องพระลฤณภูภททิยเถระ 4) เรื่องการฟังธรรม 5) เรื่องพรหมณ์ผู้เป็นหลานของพระสารีบุตรเถระ

2. ธรรมบทที่มีความยาว 3 หน้า มี 16 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องพระมหากัสสปเถระ 2) เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง 3) เรื่องภิกษุ 500 รูป ผู้ชวนขวยในปฐวีกถา 4) เรื่องพระเถระผู้เจริญมรจิคมัญฐาน 5) เรื่องโจรผู้ทำลายปม 6) เรื่องภิกษุอัสนธิและปุนัพ

พสุกะ 7) เรื่องพระฉันทนเถระ 8) เรื่องพระเถระผู้ตั้งอยู่ในธรรม 9) เรื่องภิกษุอาคันตุกะ 10) เรื่องพระมหากัจจายนเถระ 11) เรื่องพระสารีบุตรเถระ 12) เรื่องหญิงคนใดคนหนึ่ง 13) เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นลูกของพระสารีบุตรเถระ 14) เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นสหายของพระสารีบุตรเถระ 15) เรื่องพระขานุกโณฬัญญเถระ 16) เรื่องพระพหูตติกาเถรี

3. ธรรมบทที่มีความยาว 4 หน้า มี 6 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องพาลนักรัศมี 2) เรื่องภิกษุ 2 สหาย 3) เรื่องนันทโคपालกะ 4) เรื่องเพ็ญฐีสีเถระ 5) เรื่องพระอนรุทธเถระ 6) เรื่องอนันตปุกผกพราหมณ์

4. ธรรมบทที่มีความยาว 5 หน้า มี 14 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องสุนาเทวี 2) เรื่องพระติสสเถระผู้มีปกตติอยู่ในนิคม 3) เรื่องพระเมฆียเถระ 4) เรื่องอุกกัณฐิตภิกษุ 5) เรื่องปัญหาของพระอานนทเถระ 6) เรื่องปรินิพพานของพระโคธิกเถระ 7) เรื่องอานนทเศรษฐี 8) เรื่องสุปปทฤทธิ 9) เรื่องขวานา 10) เรื่องพระอุบลวรรณาเถรี 11) เรื่องภิกษุ 500 รูป 12) เรื่องหมอซิว 13) เรื่องพระสารีบุตรเถระ 14) เรื่องนายจุนทสุกริก

5. ธรรมที่มีความยาว 6 หน้า มี 9 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องธัมมิกอุบาสก 2) เรื่องพระภาคินัยสังฆรักขิตเถระ 3) เรื่องพระปุติคัตตติสสเถระ 4) เรื่องนางปติปุชีกา 5) เรื่องปาฎิกาสิว 6) เรื่องมหากัสสปเถระ 7) เรื่องพระติสสเถระชาวกรุงโกสัมพี 8) เรื่องอายุวัฒนกุมาร 9) เรื่องพระสัปปทาสเถระ

6. ธรรมบทที่มีความยาว 7 หน้า มี 6 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องภิกษุผู้ปรารถนาวิปัสสนา 2) เรื่องฉัตตปาณิอุบาสก 3) เรื่องอทิเปเรต 4) เรื่องสัฎฐิกูฎเปเรต 5) เรื่องมารดาของนางกานดา 6) เรื่องนางกิสาคอตมิ

7. ธรรมบทที่มีความยาว 8 หน้า มี 5 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องเทวทัต 2) เรื่องภิกษุ 2 สหาย 3) เรื่องสัทธิตริหาริกของพระมหากัสสปเถระ 4) เรื่องพระราธเถระ 5) เรื่องของบุรุษผู้ฆ่าโจรมีเคราแดง

8. ธรรมบทที่มีความยาว 9 หน้า มี 2 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องนายสุนนมาลาการ 2) เรื่องทารุจิริยเถระ

9. ธรรมบทที่มีความยาว 10 หน้า มี 5 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลิยกัณิณี 2) เรื่องพระจิตตหัตถเถระ 3) เรื่องพระโสโรยเถระ 4) เรื่องถวายบิณฑบาตแก่พระมหากัสสปเถระ 5) เรื่องนางปฐาจารา

10. ธรรมบทที่มีความยาว 11 หน้า มี 1 เรื่อง ได้แก่ เรื่องพระติสสเถระ

11. ธรรมบทที่มีความยาว 12 หน้า มี 2 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องโกสิยเศรษฐีผู้มีความตระหนี่ 2) เรื่องพระกุนทลเกสีเถรี

12. ธรรมบทที่มีความยาว 13 หน้า มี 2 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องกุมภโฆสก 2) เรื่องพระสุธรรมเถระ

13. ธรรมบทที่มีความยาว 14 หน้า มี 2 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องจุลกาลและมหากาล 2) เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง

14. ธรรมบทที่มีความยาว 15 หน้า มี 4 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องพระนันทเถระ 2) เรื่องขัมพุกาซีวก 3) เรื่องพระขทรวินยเรวัตเถระ 4) เรื่องสังกัจจสามเณร

15. ธรรมบทที่มีความยาว 16 หน้า มี 1 เรื่อง ได้แก่ เรื่องครหทินัน

16. ธรรมบทที่มีความยาว 17 หน้า มี 1 เรื่อง ได้แก่ เรื่องภิกษุชาวเมืองโกสัมพี

17. ธรรมบทที่มีความยาว 18 หน้า มี 1 เรื่อง ได้แก่ เรื่องมัญญกุนทล

18. ธรรมบทที่มีความยาว 20 หน้า มี 1 เรื่อง ได้แก่ เรื่องพระมหากัปปีนเถระ

19. ธรรมบทที่มีความยาว 22 หน้า มี 1 เรื่อง ได้แก่ เรื่องพระจุฬป็นถเถระ

20. ธรรมบทที่มีความยาว 23 หน้า มี 1 เรื่อง ได้แก่ เรื่องบุรุษคนใดคนหนึ่ง

21. ธรรมบทที่มีความยาว 24 หน้า มี 2 เรื่อง ได้แก่ 1) เรื่องพระเทวทัต 2) เรื่องท้าวสักกะ

22. ธรรมบทที่มีความยาว 25 หน้า มี 1 เรื่อง ได้แก่ เรื่องบัณฑิตสามเณร

23. ธรรมบทที่มีความยาว 26 หน้า มี 1 เรื่อง ได้แก่ เรื่องวนวาสีตีสเถระ

24. ธรรมบทที่มีความยาว 32 หน้า มี 1 เรื่อง ได้แก่ เรื่องพระจักขุปาลเถระ

25. ธรรมบทที่มีความยาว 33 หน้า มี 1 เรื่อง ได้แก่ เรื่องพระเจ้าวิฑูทกะ

26. ธรรมบทที่มีความยาว 40 หน้า มี 1 เรื่อง ได้แก่ เรื่องสญชัย

27. ธรรมบทที่มีความยาว 45 หน้า มี 1 เรื่อง ได้แก่ เรื่องนางวิสาขา

28. ธรรมบทที่มีความยาว 96 หน้า มี 1 เรื่อง ได้แก่ เรื่องพระนางสามาวดี

ส่วนโครงสร้างหลักของวิธีการนำเสนอเนื้อหาธรรมบท ซึ่งถือเป็นแก่นของธรรมบททุกเรื่องพบว่า ความสั้นและความยาวของธรรมบท ไม่มีผลกระทบต่อโครงสร้างหลัก เนื่องจากธรรมบทที่มีความสั้นและความยาวเท่ากันหรือแตกต่างกันก็ตาม จะต้องมีส่วนประกอบหลักที่เหมือนกัน 5 ส่วน ได้แก่

1. การเปิดเรื่อง ในธรรมบทจะใช้คำว่า “[ข้อความเบื้องต้น]” หมายถึง การเกริ่นนำให้รู้ถึงความเป็นมาของเรื่องที่พระพุทธเจ้าจะทรงแสดงธรรมเทศนาโปรดแก่พระสาวกและมหาชนทั้งหลาย การเปิดเรื่องนี้จะบอกให้รู้ถึงฉากเหตุการณ์ของเรื่องว่า

พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ที่ใด ทรงกล่าวถึงใคร คือ จะเล่าเรื่องของผู้ใด พร้อมคำกล่าวขึ้นต้นในการแสดงพระธรรมเทศนาที่เป็นบาทแรกของพระคาถาธรรมบทนั้น ๆ

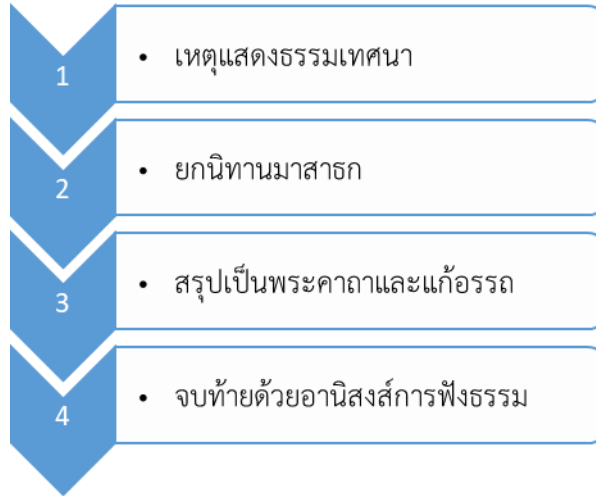
2. การยกอุทาหรณ์ หมายถึง การเล่าเรื่องนิทานชาดก ซึ่งเป็นเรื่องราวของผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภถึงแล้วในข้อความเบื้องต้น การใช้ภาษาในการเล่าเรื่องนี้มีลักษณะเฉพาะ คือ ผู้เล่าเรื่องจะเล่าเหตุการณ์ไปตามลำดับเวลา ด้วยวิธีการบรรยายร่วมกับการใช้บทสนทนาโต้ตอบกันของบุคคลในเรื่องนั้น ๆ และเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวหรือเหตุการณ์ง่ายขึ้น ผู้เล่า (ผู้เขียน) จะสรุปประเด็นของเหตุการณ์ไว้ในวงเล็บ [] ก่อนข้อความที่เป็นรายละเอียดของแต่ละช่วงไว้ ซึ่งการเล่าเรื่องเป็นการยกบุคลาธิษฐานมาสาธก มีทั้งเรื่องประวัติบุคคลในสมัยพุทธกาลและบุคคลในนิทานชาดก กล่าวคือ บุคคลในนิทานชาดกกลับชาติมาเกิดเป็นบุคคลในสมัยพุทธกาล หรือเป็นการเล่าเรื่องในสมัยพุทธกาลเชื่อมโยงไปสู่การเล่าเรื่องในชาดก ดังนั้น การเล่าเรื่องจึงเป็นบุคลาธิษฐานที่สอดคล้องกับธรรมาธิษฐานหรือพระคาถาธรรมบทที่กล่าวไว้ในตอนต้นของเรื่อง

3. การสรุปเรื่อง หมายถึง จุดที่เรื่องดำเนินมาถึงตอนจบ ธรรมบททุกเรื่องจะสรุปด้วยคำสอนหรือคำแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่า พระคาถาและ [แก้อรธ]

4. การลงท้ายเรื่อง เป็นการกล่าวถึงผลหรืออานิสงส์ที่ได้รับจากการฟังพระธรรมเทศนาในแต่ละครั้ง

5. การปิดเรื่อง ธรรมบททุกเรื่องจะปิดเรื่องโดยใช้ข้อความว่า เรื่องพระอุทายีเถระจบ เรื่องจุลกาลและมหากาลจบ เรื่องพระนางสามาวดีจบ เป็นต้น

จากโครงสร้างหลักของธรรมบท 5 ส่วน ดังกล่าวมาข้างต้น ผู้ศึกษาสรุปวิธีการนำเสนอเนื้อหาในธรรมบทจากการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในหนังสือพระอัมมปทัฏฐกถาแปล ดังภาพต่อไปนี้

ภาพ 1 วิธีการนำเสนอเนื้อหาในพระอัมมปัทฏฐกถาแปล

จากภาพ 1 สรุปรูปได้ว่า ภาพรวมของวิธีการนำเสนอเนื้อหาในธรรมบทมี 4 ขั้นตอน คือ

1. เหตุแสดงธรรมเทศนา ขั้นตอนนี้เป็นการบอกที่มาของการแสดงธรรมเทศนา คือ การบอกว่า ธรรมเทศนานี้พระพุทธเจ้าทรงแสดง ณ ที่ใด เรื่องอะไรเกี่ยวกับใคร

2. การยกนิทานมาสาธก เป็นการเล่านิทานชาดกที่บรรยายถึงเหตุการณ์ต่างๆ ของผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงกล่าวถึงในขั้นตอนที่ 1 นิทานที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาเล่านี้ จะมีความสั้นและความยาวแตกต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเรื่องที่พระองค์ทรงสั่งสอนและการกระทำของบุคคลในเรื่องนั้น อันเป็นการแสดงธรรมแบบบุคคลาธิษฐานเพื่อให้สอดคล้องกับธรรมาธิษฐาน

3. การสรุปรูปเป็นพระคาถาและแก้อรรด เป็นการสรุปรูปเนื้อเรื่องของนิทานที่เล่ามาว่า สามารถใช้เป็นตัวอย่างในธรรมะหรือคำสั่งสอนข้อใด ซึ่งพระพุทธเจ้าจะตรัสเป็นพระคาถาไว้

4. การจบท้ายด้วยอานิสงส์การฟังธรรม ในธรรมบททุกเรื่องจะจบด้วยการกล่าวถึงผลที่เกิดขึ้นแก่ผู้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องนั้น ๆ

อภิปรายผล

จากการศึกษาเรื่องวิธีการนำเสนอเนื้อหาธรรมบทและจัดประเภทพระคาถา ในหนังสือพระอัมมปัทฏฐกถาแปล ภาค 1-4 ได้ค้นพบประเด็นที่น่าสนใจควรนำมา

อภิปรายผล ดังนี้ วิธีการนำเสนอเนื้อหาธรรมบทที่เป็นรูปแบบหรือระบบเดียวกันทั้ง 94 เรื่อง กล่าวคือ ทุกเรื่องจะนำเสนอโดยแบ่งเป็น 4 ขั้นตอน ได้แก่ 1) เหตุแสดงธรรมเทศนา 2) การยกนิทานมาสาธก คือ การนำนิทานธรรมบทมาเล่าให้ผู้อยู่ในที่แสดงธรรมเทศนาฟัง ซึ่งเนื้อหาของนิทานจะมีความสั้นและความยาวเหมือนและแตกต่างกัน 3) การสรุปเป็นพระคาถาและแก้อรรถ คือ การกล่าวคำสอนของพระพุทธเจ้าหรือการกล่าวพระคาถาในการแสดงธรรมเทศนาครั้งนั้นพร้อมด้วย “การแก้อรรถ” หรืออธิบายพระคาถาให้ละเอียดชัดเจน เป็นที่เข้าใจยิ่งขึ้นแก่ผู้ฟังธรรมเทศนา 4) จบท้ายด้วยอานิสงส์การฟังธรรม เป็นการกล่าวถึงอานิสงส์หรือผลบุญที่เกิดขึ้นแก่ผู้ฟังธรรมเทศนาในครั้งนั้น ๆ สาเหตุที่มีวิธีการนำเสนอเนื้อหาธรรมบทเป็น 4 ขั้นตอนตามลำดับต่อเนื่องกันนี้ ผู้ศึกษาเห็นว่า เป็นเพราะธรรมบทมีเรื่องเล่า คือ นิทานธรรมบทประกอบทุกธรรมบท ซึ่งจะมีโครงสร้างหลักเช่นเดียวกับเรื่องเล่าประเภทอื่น ๆ ดังที่สุกัญญา สุขฉายา (2557: 183-209) ได้อธิบายว่า วรรณคดีนิทานมีวิธีการแต่งแบบเรื่องเล่าทั่วไป คือ การดำเนินเรื่องตามลำดับปฏิทิน เหตุการณ์ต่าง ๆ มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกัน ซึ่งมีการวิธีการแต่งที่เป็นขนบหรือจารีตนิยมประกอบด้วย 3 ส่วน ได้แก่ 1. การเปิดเรื่อง ซึ่งมี 2 แบบ แบบแรกเปิดเรื่องโดยมีความนำหรือบทประณามพจน์ คือ บทไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ พระรัตนตรัย เทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ เทวดาในพระพุทธศาสนา สรรเสริญพระคุณของพระมหากษัตริย์ที่มีต่อบ้านเมือง ไหว้พ่อแม่ครูอาจารย์ แบบที่สองเปิดเรื่องโดยนำเข้าสู่เนื้อเรื่องทันที 2. การเดินเรื่อง หมายถึง การเล่าเรื่องซึ่งมีความแตกต่างกันตามแต่ละเนื้อหาของเรื่องที่เล่า 3. การปิดเรื่องซึ่งมี 2 แบบ แบบแรกเป็นการปิดเรื่องด้วยบทส่งท้าย เช่น วรรณกรรม กลอนสวดที่เป็นนิทาน นิยมลงท้ายด้วยการบอกจุดประสงค์ในการแต่งและความรู้สึกของผู้แต่ง แบบที่สองจบด้วยการประชุมชาดก คือ การกล่าวว่า ตัวละครไปเกิดเป็นใครในสมัยพุทธกาล ซึ่งจะพบในวรรณคดีนิทานที่มีมาจากชาดกหรือแต่งเลียนแบบชาดก

นอกจากนี้ ยังสอดคล้องกับผลการวิเคราะห์นวนิยายเรื่องมหาบัณฑิตแห่งมิลิกลานคร ซึ่งศึกษาวิจัยโดยแหวน น้อยคุณ (2549) ที่พบว่า การดำเนินเรื่องของนวนิยายเรื่องมหาบัณฑิตแห่งมิลิกลานครมีการดำเนินเรื่องไปตามลำดับเวลา จนถึงตอนจบจะเป็นการจบเรื่องแบบคลี่คลายปัญหาและจบแบบสุชานาฏกรรม มีการใช้บทสนทนาช่วยในการดำเนินเรื่อง บางแห่งมีลักษณะเป็นข้อธรรมคำสอน ส่วนกลวิธีการเล่าเรื่อง ผู้นิพนธ์และตัวละครเป็นผู้เล่าเรื่องโดยเรียงไปตามลำดับเวลา บางครั้งผู้นิพนธ์ได้แสดงความคิดเห็นของตนลงไปด้วย แก่นของเรื่อง คือ การแสดงอานุภาพแห่งปัญญาและการใช้ปัญญาควบคุมกับคุณธรรม การยกตัวอย่างการใช้ปัญญาอย่างแยบคายและ

ตัวอย่างการปฏิบัติตามจริยธรรมที่สามารถนำมาปฏิบัติได้ในชีวิตประจำวันตลอดทั้งเรื่อง อย่างไรก็ตาม เรื่องมหาบัณฑิตแห่งมิลานครนี้แม้จะมีที่มาจากมหอสถาตก แต่เนื่องจากการแต่งเป็นนิยายจึงมีส่วนต่างกับนิทานชาดกโดยทั่วไปบ้าง คือ ในการเปิดเรื่อง ผู้นิพนธ์ใช้การบรรยายสภาพของมิลานครและพระสุบินของพระเจ้าวิเทหราช และนำเสนอปัญหาข้อขัดแย้งของตัวละคร แทนการกล่าวบทพระนามพจน์หรือฉากเหตุการณ์ของเรื่องเพื่อบอกถึงที่มาของการแสดงธรรม เพราะฉะนั้น ความแตกต่างระหว่างวรรณกรรมประเภทนิยายกับนิทาน คือ รูปแบบของการนำเสนอซึ่งนิยายจะเป็นการนำเสนอรูปแบบร่วมสมัย ส่วนนิทานยังอิงขนบหรือจารีตดั้งเดิมอยู่ อย่างไรก็ตาม เรื่องราวในหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปลถือเป็นวรรณกรรมที่เป็นเรื่องเล่ารูปแบบหนึ่ง ซึ่งกุสุมา รักษมณี (2547: 25) เห็นว่า ทั้งนิทาน นิยายหรือเรื่องสั้น ล้วนมีเนื้อเรื่องที่บอกให้รู้ว่า เกิดอะไรขึ้น มีการดำเนินเรื่องเพื่อบอกให้รู้ว่า เรื่องเกิดขึ้นอย่างไร มีฉากที่บอกให้รู้ว่า เรื่องเกิดที่ใด เมื่อใดและมีตัวละครที่บอกให้รู้ว่า ใครทำอะไรหรือใครทำให้เกิดเรื่องราวขึ้น ตัวละครอาจเป็นมนุษย์ อมนุษย์ สัตว์หรือแม้แต่พืช สิ่งของหรือนามธรรม หากไม่ใช่มนุษย์ก็มักจะมีการสร้างตัวละครด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์ให้สิ่งนั้นมีชีวิตจิตใจ มีความคิดและมีการกระทำอย่างมนุษย์ แต่นิทานธรรมบทมีคุณลักษณะพิเศษ คือ เป็นนิทานที่ยกหัวข้อธรรมขึ้นแสดง ดังนั้น จึงนิยมนำมาอธิบายประกอบการเทศนาหรือบรรยายธรรมซึ่งเป็นธรรมาธิชฺฐานให้กลายเป็นบุคลาธิชฺฐาน ดังที่พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช) (พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), 2551: 359) กล่าวว่า ธรรมบทมักนำมาอ้างมากที่สุดในการสอนธรรม เพราะเป็นหัวข้อธรรมสำหรับปฏิบัติระดับพื้นฐาน สามารถปฏิบัติตามได้ไม่ยาก

องค์ความรู้จากการวิจัย

จากการศึกษาหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปลทำให้ได้องค์ความรู้ ดังต่อไปนี้ ประการแรก ด้านรูปแบบการเขียนวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นตัวอย่างการเขียนที่สามารถประยุกต์ใช้ในปัจจุบันได้ เช่น ลำดับของการเหตุแสดงธรรมเทศนา การยกนิทานมาสาธก การสรุปเป็นพระคาถาและแก้อรรถ การจบท้ายด้วยอานิสงส์การฟังธรรม รวมถึงรูปแบบการใช้สำนวนภาษาที่ใช้ในการแต่งคำศัพท์หรือประโยคของภาษาบาลี ซึ่งเป็นคำที่อมความภาษาธรรมไว้มิให้คลุมเครือ

ประการที่สอง ด้านลักษณะการตีความคำสอน หนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปลเป็นลักษณะของการนำพุทธพจน์สั้น ๆ มาอธิบายด้วยการยกเรื่องราวประกอบ ให้มีตัวละครน่าสนใจ ดังนั้น จึงเป็นลักษณะการอธิบายความหรือตีความคำสอนจากธรรมาธิชฺฐานให้เป็นบุคลาธิชฺฐาน กล่าวคือ การแสดงพระคาถาธรรมบทให้สอดคล้อง

กับตัวละคร และเป็นการอธิบายความหรือตีความจากธรรมาธิษฐานให้เป็นธรรมาธิษฐาน กล่าวคือ การแสดงพระคาถาธรรมบทให้สอดคล้องกับการแก้อรธ ทั้งนี้เพื่อให้เหมาะกับสังคมสมัยใหม่ที่ต้องการเข้าใจเรื่องราวและเข้าถึงธรรมะที่รวดเร็วและไม่ซับซ้อนมากนัก

ประการที่สาม ด้านวรรณศิลป์ แม้เรื่องราวในหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาฉบับเดิมจะเป็นภาษาบาลีและต่อมาได้แปลเป็นหลายภาษา รวมทั้งภาษาไทย แต่ความงามทางภาษาที่เรียกว่า รสของวรรณคดี ยังเป็นเสน่ห์เฉพาะตัวในงานชิ้นนี้ ไม่ว่าจะเป็นเสาวรสนีย์ คือ รสแห่งความไพเราะในการพรรณนาความงามของตัวละคร นารีปราโมทย์ คือ รสแห่งความรักใคร่ พิโรทวาทัง คือ รสแห่งความโกรธ และสลลาปังคพิสัย คือ รสแห่งความคร่ำครวญ รสของวรรณคดีเหล่านี้ นอกจากทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจกฎเกณฑ์ทางภาษาแล้ว ยังเข้าใจวัฒนธรรมประเพณีที่สอดแทรกไว้ในตัววรรณคดีเป็นอย่างดี นอกจากนี้ พระธัมมปทัฏฐกถายังประกอบด้วยสันตรส คือ รสแห่งความสงบกาย สงบใจ สงบกิเลส ซึ่งถือเป็นรสแห่งวรรณคดีที่สำคัญของงานนิพนธ์ทางพระพุทธศาสนา

สรุป

จากการศึกษาพบว่า หนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-4 มีธรรมบททั้งหมด 94 เรื่อง ซึ่งมีความสั้นและความยาวไม่เท่ากัน แต่ทุกเรื่องจะมีโครงสร้างหลักที่เหมือนกันคือ 1) ข้อความเบื้องต้น 2) การยกอุทาหรณ์ 3) การสรุปเรื่อง 4) การลงท้ายเรื่อง และ 5) การปิดเรื่อง ซึ่งจากโครงสร้างหลักของเรื่องๆ ที่เหมือนกันนี้ ทำให้สรุปวิธีการนำเสนอเนื้อหาในหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-4 โดยมี 4 ขั้นตอน ได้แก่ 1) เหตุแสดงธรรมเทศนา 2) การยกนิทานมาสาธก 3) การสรุปเป็นพระคาถาและอธิบายความ และ 4) การจบท้ายด้วยอานิสงส์การฟังธรรม ผลการศึกษาครั้งนี้สามารถนำไปใช้ในการสอนและการอ่านหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปลได้เป็นอย่างดี เพราะจะทำให้เข้าใจชัดเจนว่า ประเด็นสำคัญหรือใจความหลักของแต่ละธรรมบทคืออะไร เรื่องนี้สรุปไว้อย่างไร นอกจากนั้น การศึกษาหนังสือพระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 5-8 เพิ่มเติมแล้วนำคำศัพท์ภาษาบาลีที่พบมารวมกัน จะได้คำศัพท์ภาษาบาลีที่เกี่ยวกับคำสอนของพระพุทธเจ้าครบสมบูรณ์และสามารถนำไปใช้ประโยชน์ในการศึกษาภาษาบาลีได้มากยิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- กุสุมา รัชชมณี. (2547). *กุสุมาวรรณนา 3: ปกรณ์นิทาน*. กรุงเทพมหานคร: แม่คำฝาง.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2551). *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ชุด คำวัด*. กรุงเทพมหานคร: สถาบันบันลือธรรม.
- พระธรรมปัญญาภรณ์ และพระมหาทองดี ปัญญาวิโร. (2548). *การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานแม่กองบาลีสนามหลวง วัดปากน้ำ.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์. (2551). *พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 3*, พิมพ์ครั้งที่ 19. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- _____. (2554ก). *พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1*, พิมพ์ครั้งที่ 22. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- _____. (2554ข). *พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค 4*, พิมพ์ครั้งที่ 18. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สุกัญญา สุจฉายา. (2557). *วรรณคดีนิทานไทย*, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- แหวน น้อยคุณ. (2549). *การวิเคราะห์นวนิยายเรื่องมหาบัณฑิตแห่งมิลินคร*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยรามคำแหง.